

LUND UNIVERSITY

Middelalderens Tønsberg, kirken og omlandet

Wienberg, Jes

Published in:
Vestfoldminne

1991

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (1991). Middelalderens Tønsberg, kirken og omlandet. *Vestfoldminne*, 12-23.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Middelalderens Tønsberg, kirken og omlandet

Av Jes Wienberg

I denne artikkelen gjennomgår den danske middelalderarkeologen Jes Wienberg de kirkelige institusjoner i middelalderens Tønsberg. Videre ser han på kirkenes eiendomsmasse, først og fremst jordegods konsentrert til Vestfold. Han påpeker at atskillig lå også utenfor Tønsbergs nærmeste omland. Godsmassen til institusjonene hadde i noen grad ulikt preg. Olavsklosteret hadde f.eks. en godskjerne som bestod av store enheter, mens sognekirken St. Peterskirke

hadde et gods som var meget smått oppstykket. Hva kommer dette av? Var det noen sammenheng mellom kirkens utforming og størrelsen på (og sammensetningen av) jordegodset som hørte til?

Forfatteren har studert ved Århus Universitet. For tiden arbeider han ved Universitetet i Lund med en større avhandling om danske middelalderkirker. Jes Wienberg har lang arkeologisk praksis bak seg. Han har i mange sesonger arbeidet i Tønsberg.

«Ved siden af byen rager et fjeld mod himmelen. De bratte skrænter gør det næsten til en befæstet borg, og bare en enkelt sti fører op til toppen. Den er menneskeværk, og når den er spærret, er det let at hindre fjender fra at komme op. Frit oppe på toppen af fjeldet ligger en smuk kirke viet til St Michael. Med sine jordejendomme underholder den kannikerne af præmonstratenserordenen, som holder til i denne by.» (Historia de profectione Danorum in Hierosolymam).

Indledning

I «Historien om danernes færd til Jerusalem» beskriver den anonyme forfatter sit møte i 1191 med byen Tønsberg i Norge. På trods af 800 års tidsforskel er topografien omtrent den samme. Slotsfjeldet dominerer endnu sine omgivelser, men St Michael er nu blot en ruin like som præmonstratensernes rundkirke og kloster. Og byens andre middelalderlige kirker, franciskannerklosteret og hospitalerne er forlængst forsvundne.

Kirkernes bygningshistorie kan imidlertid rekonstrueres i hovedtræk fra eldre optegnelser, opmålinger og iagttagelser ved arkæologiske utgravninger. En jordebog og samtidige diplomer tillader rekonstruksjoner av kirkegodset. Arkitekturen og økonomien kan således vurderes i forhold til hinanden.

Vi kan også legge et kirkeligt perspektiv på

forholdet mellom byen og omlandet. Da indtægterne fra kirkens jordegods fikk en central rolle for byens totale omsætning, og da godset var grundlagt ved donationer fra folk, der var knyttet til byen, kan omlandet genskapes med utgangspunkt i netop jordegodset. Ved at kombinere landskabets, murværkets og pergamentets vidnesbyrd opnår vi et skarpskåret innblik i forholdet mellom middelalderbyen, dens kirkelige institusjoner og omlandet.

Middelalderens Tønsberg

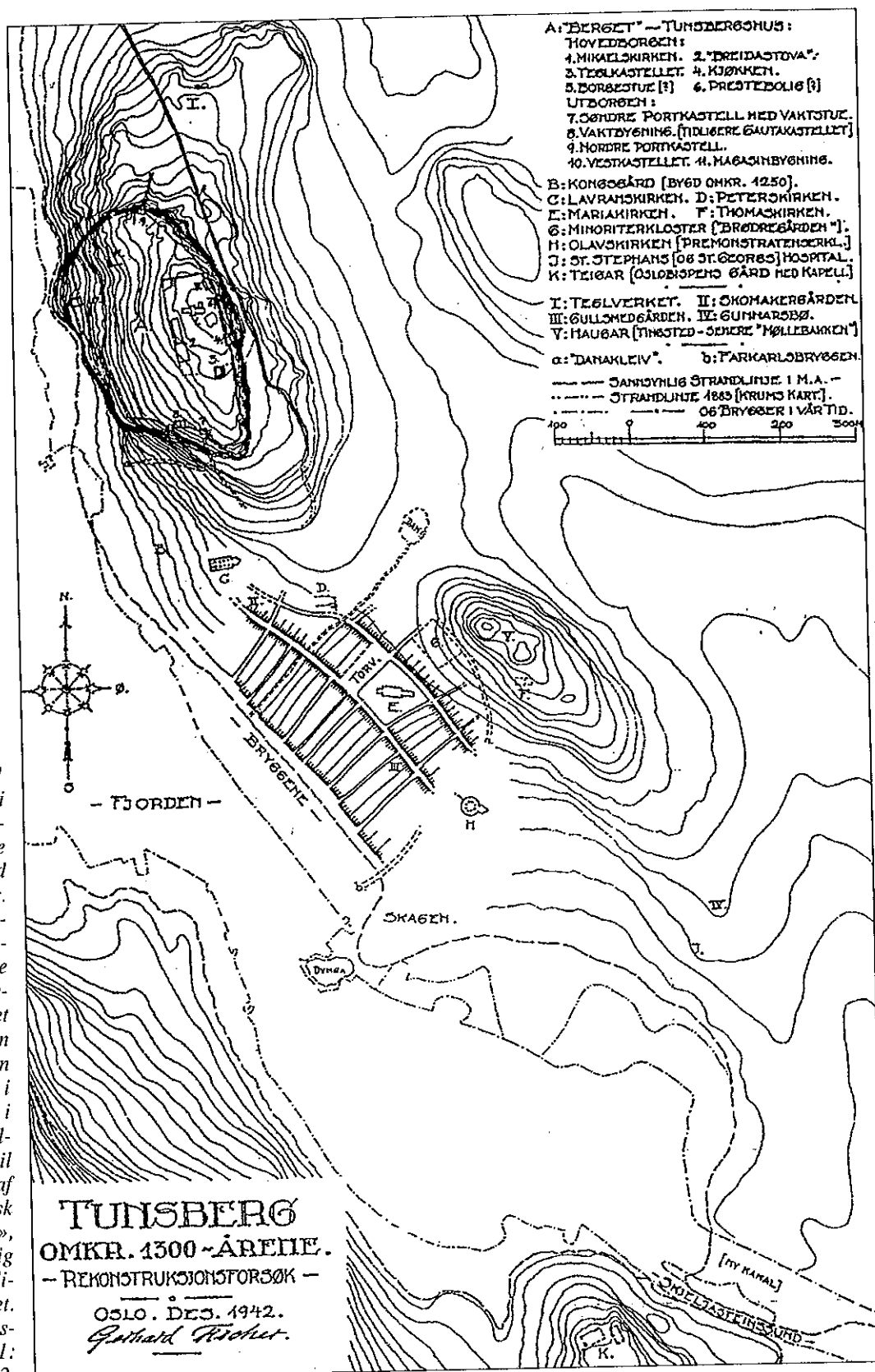
Tønsberg ligger i Vestfold ved Oslofjorden, hvor to mindre fjordarme mødes. Her var en god havn under fjeldet, en rik jordbrugsbygd og en nærliggende kongsgård.

I islendingen Snorre Sturlassons «Heimskringla» nedskrevet ca. 1235 fortelles, at Tønsberg var kjøbstad allerede på Harald Hårfagers tid ved 870. Byen omtales også sporadisk i 900- og 1000-årene. De arkæologiske utgravninger har imidlertid ikke kunnet bekrefte, at Tønsberg er Norges ældste by, som det gerne hævdes med stolthet. Der er påvist spor av en agrar gårdsbebyggelse i vikingetiden og eldre tid, men endnu ingen bymessig bebyggelse før ca. 1100. Den første samtidige omtale var i 1130'erne, da den normanniske historieskriver Ordericus Vitalis nævner Tønsberg som én av 6 norske byer.

I forbindelse med 1100-årenes tronstrider omtales en befæstning af fjeldet. Gennem 1200-

Fig
Tønsber,
1300-år
ne iføl
Gerha
Fisch
Rekc
strukt
nen sku
have illi
tre;
artikl
«Bypl
og byhu
Norg
middel
deren»
et bind
«Nord.
Kultu.
som ald
blev put
cer
Efter F
cher 19:
It

Fig. 1
Tønsberg i
1300-åre-
ne ifølge
Gerhard
Fischer.
Rekon-
struktion-
en skulle
have illus-
treret
artiklen
«Byplan
og byhus i
Norge i
middelal-
deren» til
et bind af
«Nordisk
Kultur»,
som aldrig
blev publi-
ceret.
Efter Fis-
cher 1951:
102.

årene udbygges Tunsberghus til Norges, og måske Nordens, største borg, mens en kongsgård lægges ved fjeldets fod. Tønsberg blev et militært, administrativt, kirkeligt og handelsmæssigt centrum. Ind i 1300-årene minskedes byens betydning for kongemagten til fordel for Bergen og Oslo, mens handelen fortsatte at blomstre. I 1503 blev borgen afbrændt og byen plyndret. Og middelalderen kan passende afsluttes med branden, der hærgede Tønsberg by med kirker og klostre i 1536.

Arkitekten og arkæologen Gerhard Fischer tegnede i 1942 et kort over Tønsberg «omkr. 1300-årene» (fig. 1). Udgangspunkterne var de skriftlige kilder, ruinerne, enkelte boreprøver og udgravninger samt den bevarede byplan. Trods talrige, næsten årlige, arkæologiske undersøgelser siden 1969 er billedet i hovedtræk uændret (Eriksson & Thoresen 1976; Eriksson 1986).

Middelalderbyen strakte sig mellem Slotsfjeldet, tingspladsen Haugar med dens gravhøje og byfjorden. To stræder løb parallelt med stranden med kongsgården i nord og Olavsklosteret i syd. Små tværgader forbandt stræderne med havnen. Bygårdene lå i tætte rækker ned mod vandet. Udgravningerne har dog vist, at bebyggelsen udbredte sig over et større område, end Fischer formodede, nemlig op forbi Peterskirken i nordøst til dammen og helt frem til kongsgården og Olavsklosteret. Og den sammenhængende bryggefront blev gradvist flyttet ud i fjorden på grund af landhævningen og udfyldninger.

Ind imellem købmændenes træhuse og i udkanten af byen lå enkelte stenbygninger, som dominerede ved deres eksklusive arkitektur og betydning - kirkerne, klostrene og hospitalerne.

Kirkerne, klostrene og hospitalerne

Der kendes 10 kirkelige institutioner i middelalderens Tønsberg, nemlig 3 sognekirker, 2 klostre, 3 kapeller og 2 hospitaler. De fleste kan stedfæstes nøjagtigt eller med rimelig sikkerhed, men grundplanen kendes kun for borgkapellet St Michael, sognekirkerne St Laurentius, St Peter og St Maria samt præmonstratenserkirken St Olav (fig. 2A-E). De øvrige institutioner kendes fra samtidige skriftlige kilder, senere iagttagelser og mindre arkæologiske undersøgelser (Gjessing 1913: 93ff; Johnsen 1929: 144ff, 177ff; Wienberg 1991).

St Michaels kirke lå på fjeldets højeste punkt,

hvorfra den har været synlig på lang afstand. Den første omtale er i 1191, da som citeret dens ejendomme underholdt præmonstratenserne. Og i 1308 nævnes den som en af de 14 kongelige kapeller. Den var blandt flere valfartsmål, da dronning Margrethe i 1405 bestemte om udsendelse af pilgrimme. Kirken nævnes sidste gang i 1526 og blev antagelig nedlagt ved reformationen.

Ruinen af St Michael blev fremgravet i 1878 og er nu hårdt restaureret. Den var en lille romansk kirke med tværskib, hvor midtrummet har båret et centraltårn. Arkitekturen kan således antyde, at kirken oprindeligt var tilholdssted for et klosterkonvent. Det gotiske kor kan antagelig knyttes til oprettelsen af et præstekollegium. Et sakristi ved nordsiden kan tillige have fungeret som konventhus og arkiv for det kongelige kancelli.

St Laurentius kirke lå nær kongsgården på pladsen for den moderne domkirke. Den omtales første gang i 1201-1202 ved belejringen af fjeldet, da dens høje tårn blev anvendt som udkigspunkt. St Laurentius var en kollegiatkirke med provst, flere kanniker og sognepræst. Kirken kendes fra ældre beskrivelser, billeder og en enkelt opmåling. Bygningen, der har mindet om St Maria i Bergen og domkirken i Hamar, må have gennemgået mange forandringer. Før nedrivningen 1804-14 bestod den af en romansk basilika med et centraltårn over tværskibet og en vestfront beregnet for to tårne. Det gotiske kor var også treskibet og havde en polygonal afslutning. Ved nordsiden blev et gravkapel tilbygget ca. 1600 (Lange 1968).

Sognekirken St Peter nævnes første gang i 1298 og siden hyppigt gennem middelalderen. Den blev antagelig nedlagt efter bybranden i 1536. Den romanske kirke med gotisk østforlængelse lå centralt i bebyggelsen og er undersøgt sammen med sin kirkegård ved udgravninger i 1930, 1972 og i 1980'erne (Brendalsmo 1989).

Sognekirken St Maria omtales første gang i 1217. Kirken kendes fra flere ældre beskrivelser, billeder og en opmåling. Den romanske kirke med tidligt tårn fik en gotisk østforlængelse og måske også et sakristi ved nordsiden. Kirken blev nedlagt i 1858 og nedbrudt få år senere. Den lå delvist under det nuværende torv, hvor apsiden blev fremgravet i 1958.

St Olavs kirke optræder første gang med sikkerhed i 1207, da baglerkongen Erling Steinvægg (1204-07) blev gravlagt her. Kirken tilhørte et præmonstratenserkloster, der nævnes talrige gange gennem middelalderen, til det i 1532

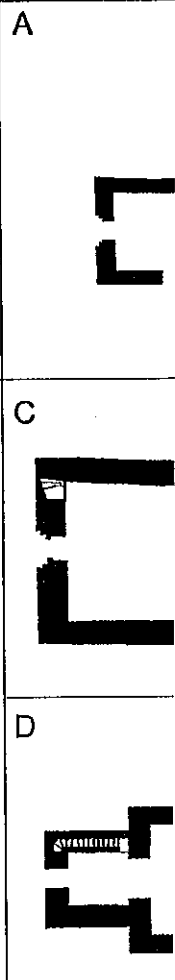

Fig. 2. D
ne St Lau
1100-12.

blev en
dentlig i
teret er
sydlige
ens stør
St Mich
og atter
for kirke
klosterfl
(Lunde
Franc
na, blev
63) eng
lig en s
serklost
selv opl

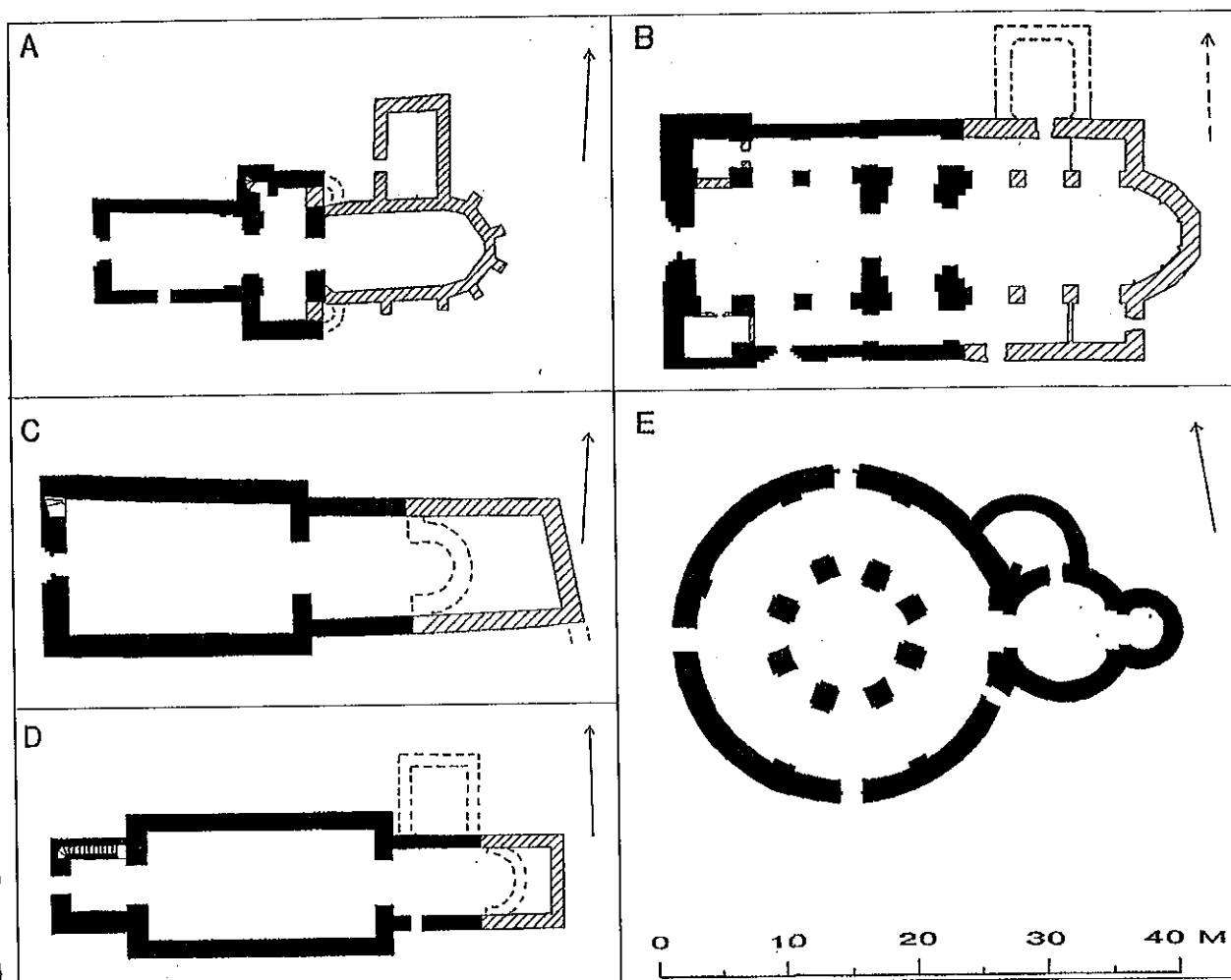

Fig. 2. De 5 middelalderkirker i Tønsberg med kendt grundplan - borgkapellet St Michael (A), sognekirkerne St Laurentius (B), St Peter (C) og St Maria (D) samt præmonstratenserkirken St Olav (E). Romanske (ca 1100-1250) bygningsdele er markeret med sort og gotiske (ca 1250-1535) dele med skråskravering

blev en verdslig forlening og brændte, formodentlig i skæbneåret 1536. Både kirken og klosteret er påvist arkæologisk i middelalderbyens sydlige udkant. Den romanske rundkirke, Nordens største og Norges eneste, der har mindet om St Michael i Slesvig, blev fremgravet i 1877-78 og atter undersøgt i 1929 og i 1960'erne. Syd for kirkeruinen er dele af en træ- og stenbygget klosterfløj blevet udgravet i 1970- og 1980'erne (Lunde 1971; Nordman 1989).

Franciskanerklosteret, vistnok viet St Katharina, blev stiftet af kong Håkon Håkonsson (1217-63) engang efter 1228. Den første kirke, antagelig en stavkirke, blev flyttet til præmonstratenserklosteret i Dragsmark i Bohuslän. Klosteret selv optræder som et vigtigt mødested gennem

middelalderen og blev formodentlig nedlagt ved reformationen. Det lå i området mellem torvet og Haugar, hvor der gennem årene er fundet murrester, begravelser og genstande (Eriksson 1983).

St Thomas kirke omtales kun i 1218 og er iøvrigt helt ukendt. Den kan have været en kirke, som franciskanerne overtog eller et eget kapel oppe på Haugar.

Ved bispegården Teie syd for byen nævnes et kapel i 1387. Her er murværk blevet iagttaget ved flere tilfælde, men er aldrig blevet ordentlig undersøgt.

St Stefans hospital blev stiftet af kong Håkon Håkonsson og nævnes i 1308 blandt de kongelige kapeller. Det omtales i 1445 som St Stefans

og St Jørgens hospital og senere blot som St Jørgens. Det kan altså have været et almindeligt hospital, der efterhånden blev forbeholdt de spedalske. Dets nøjagtige placering og arkitektur er usikker.

Endelig blev et fattighospital knyttet til St Laurentii kirke stiftet i 1319 af ridderen og fehirde Bjarne Audunsson. Hospitalet lå nord for kirken, men byningerne er ikke kendte.

Kirkegodset

Kirken med dens personale, tjenester, bygninger og inventarer blev opretholdt ved indtægter, der berørte alle, levende såvel som døde. Kirken modtog landskyld af jordegods, tiender af sognet, testamentariske gaver, offergaver, afgifter, bøder og præstationer i form af arbejde. Mest betydningsfuld var måske landskylden fra kirkenes ejendomme. Før en kirke blev indviet, måtte biskoppen således sikre sig, at den var tilstrækkelig forsynet med jordegods.

For Tønsbergs kirkelige institutioner kan vi ved hjælp af en samtidig jordebog og diplomer få et temmelig præcist indblik i godsets størrelse, sammensætning, spredning - og undertiden oprindelse (Johnsen 1929: 144ff, 177ff; Wienberg 1991). Biskop Eystein Aslakssons (1386-1407) jordebog, også kaldet «Den røde Bog» efter sin indbinding, blev ført i perioden 1388-1401 ved visitationer med oplysninger om kirkegodset for de fleste institutioner i Oslo stift. Godset er opdelt på mensa dvs præsten, fabrica dvs bygningen, eventuelle præbender og andre. Der er oplysninger om gårdens navn, for det meste sognet eller egnen, jordskyldens størrelse og i nogle tilfælde om giver, mageskifter, udlejning, tiendekøb og den årlige afgift til bispem. Jordbogen medtager sognekirkerne St Laurentius, St Peter og St Maria, klosteret St Olav og St Laurentii fattighospital (RB; Hamre 1959). Diplomer kan supplere jordebogen ved bl a at vise os en stor donation til St Michaels kapel i 1317 og det samlede gods til St Stefans og St Jørgens hospital i 1445 (DN III 110, IX 295).

Kirkegodset kan være gårde og gårdparter i byen og på landet, huse, møller, fiskeri, enge og andet. Langt størstedelen kan lokaliseres med hjælp af en fortræffelig oversigt over gårdsnavnene i Norge (Rygh 1897-1936). De ejendomme, som ikke kan stedfæstes, er ofte helt forsvundne eller savner oplysninger om sogn eller egn.

Landskylden opregnes oftest i «markebol», «laupsland», «øresbol», «ørtugbol» og «penningebol», der her er sammenregnet efter form-

len 1 mb = 3 lp = 8 øre = 24 ørt = 480 pb (Steinnes 1936: 141ff).

Kong Håkon Magnusson (1299-1319) donerede i 1317 ialt 109 mb jordegods til sit kongelige kapel St Michael på Tønsberghus, dets provst, 4 kanniker, 2 degne, klokker, samt deres bryder, stegere og stegeresvende (DN III 110; Johnsen 1905: 104ff). Jordegodset var fordelt på 94 ejendomme i 16 sogne (fig. 3A), der alle med én undtagelse lå i Bohuslän i det nuværende Sverige. Heraf lå hele 23 bol i Bro sogn, hvor fundamentene af et tårnkastel er påvist, altså mere end i noget andet sogn. Iøvrigt kender vi ikke St Michaels jordegods, der totalt kan have været betydeligt større.

St Laurentius kirke havde ifølge Biskop Eysteins Jordebog i 1396-99 ialt 216 mb, hvoraf dog kun 29 mb tilhørte fabrica. Langt hovedparten var knyttet til det fælles præstebord, de 4 præbender, sakristiet, kantoren, sjælesorgen, St Olavs og St Maria altre samt Korsalteret (RB: 181ff). Godset var opdelt på 231 ejendomme i 53 sogne (fig. 3B). Størstedelen (78 %) af godset lå i Vestfold. Resten var spredt især i Østfold, Buskerud og Telemark, men også i andre landskaber helt bort til Vinje i Hordaland.

Ifølge jordebogen rådede St Peter kirke i 1399 over 53 mb, hvoraf de 13 mb var til fabrica (RB: 195ff). Jordegodset var opdelt på 89 ejendomme i 25 sogne (fig. 3C). Størstedelen (84 %) af godset lå i Vestfold, men der var også fjernere gods, i Eidanger i Telemark, i Gran på Hadeland og i Østfold (Thoresen 1972).

St Maria kirke havde i 1399 ifølge jordebogen ialt 59 mb, hvoraf 8 mb til fabrica (RB: 200ff). Det var opdelt på 80 ejendomme i 19 sogne (fig. 3D). Også her lå hovedparten (79 %) i Vestfold, men dertil kom fjernere gods i Nes i Akershus og i Østfold.

St Olavs kloster var, så vidt vi ved, langt den rigeste af de kirkelige institutioner i Tønsberg. Ifølge jordebogen havde det i 1399 ialt 316 mb (RB: 204ff). Jordegodset var opdelt på 208 ejendomme i 38 sogne (fig. 3E). Det meste (82 %) lå i Vestfold og her især i Tønsbergs nabosogne. Iøvrigt fandtes godset i Østfold og i andre områder af Østlandet.

Franciskanerklosteret måtte ikke eje jordegods, men fik dog gården Husvik i St Peters sogn i 1525, som det solgte i 1535 for 100 lod sølv og et stykke klæde (DN XI 409, 629).

St Stefans hospital modtog af kongerne Håkon Håkonsson og Magnus Håkonsson Lagabøtte (1263-80) ialt 88 mb fordelt på 55 ejendomme. Godset var spredt med to store gårde i

Fig. 3
B: St
St Jør.

= 480 pb (Stein-

99-1319) donere-
s til sit kongelige
us, dets provst, 4
mt deres bryder,
III 110; Johnsen
ordelt på 94 ejen-
der alle med én
uuværende Sveri-
ogn, hvor funda-
åvist, altså mere
kender vi ikke St
kan have været

ølge Biskop Ey-
216 mb, hvoraf
Langt hovedpar-
ræstebord, de 4
sjælesorgen, St
Korsalteret (RB:
31 ejendomme i
1 (78 %) af god-
redt især i Øst-
ien også i andre
lordaland.

eter kirke i 1399
r til fabrica (RB:
å 89 ejendomme
n (84 %) af god-
så fjernere gods,
å Hadeland og i

ølge jordebogen
ica (RB: 200ff).
i 19 sogne (fig.
9 %) i Vestfold,
Nes i Akershus

i ved, langt den
mer i Tønsberg.
399 ialt 316 mb
felt på 208 ejen-
meste (82 %) lå
ergs nabosogne.
og i andre områ-

ikke eje jorde-
vik i St Peters
535 for 100 lod
409, 629).

3 af kongerne
åkonsson Laga-
felt på 55 ejen-
to store gårde i

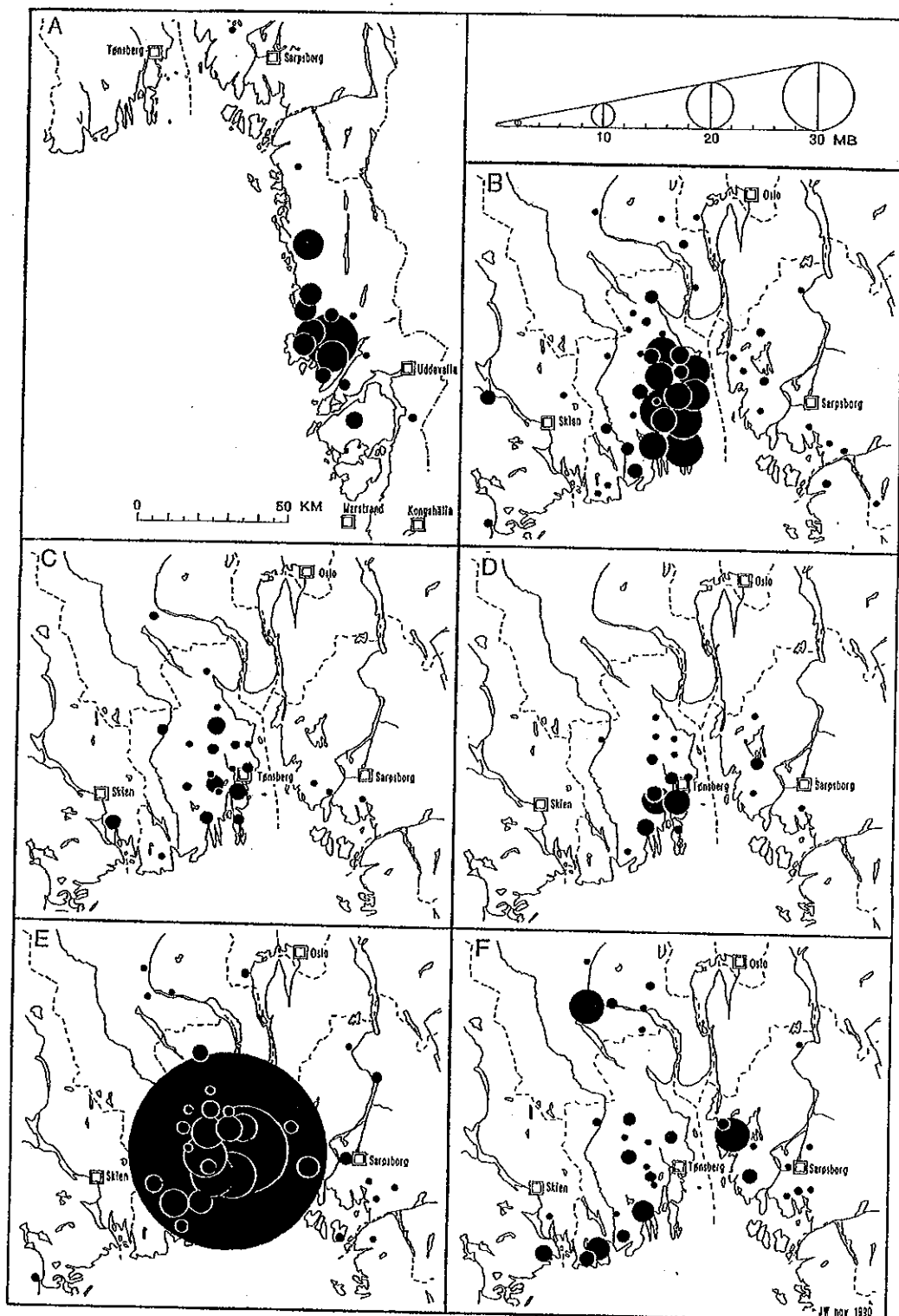

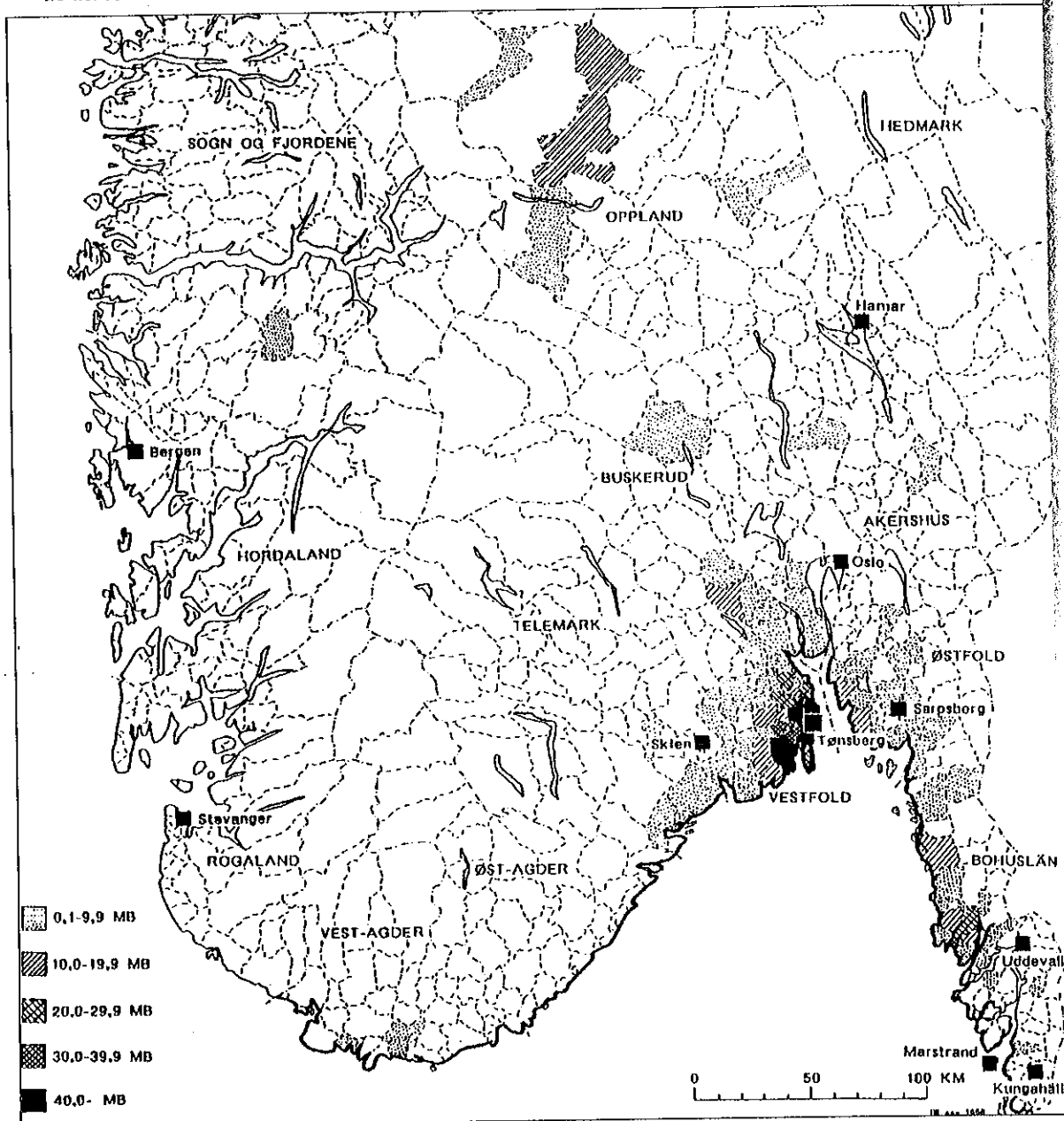
Fig. 3. Jordegodset tilhørende de kirkelige institutioner i Tønsberg. A: St Michael i 1317 (gave). B: St Laurentius 1396-99. C: St Peter 1399. D: St Maria 1399. E: St Olav 1399. F: St Stefan og St Jørgen 1445. Hver cirkel repræsenterer et sogn.

Gudbrandsdalen og resten i Østfold, Buskerud og Vestfold (DN II 139; Bjørkvik 1970: 55ff). Og St Stefan og St Jørgen hospitals jordegods opregnes i et register i 1445 (DN IX 295). Jordegodset var da vokset til 147 mb fordelt på 123

ejendomme i 37 sogne (fig. 3F). En del (31 %) lå i Vestfold, noget (20 %) i Østfold, og andet i Buskerud (17 %), videre i Oppland, Telemark - helt til Valle i Agder.

Fehirden Bjarne Audunsson donerede 30 mb

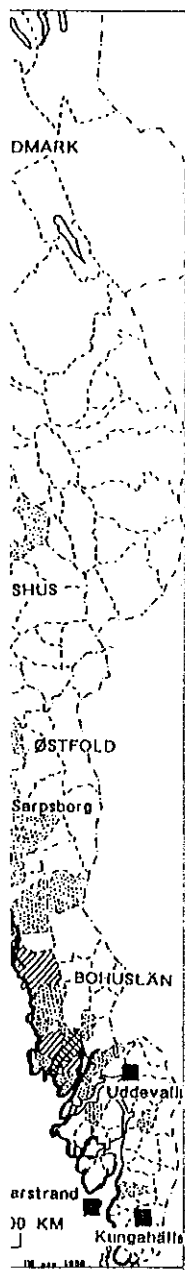
Fig. 4. Sogne i middelalderens Norge med jordegods tilhørende de kirkelige institutioner i Tønsberg, som vi kender det i 1317, 1396-99 og 1445. Størrelsen af jordegodset i hvert sogn er markeret. Videre er kyststrækningen fremhævet, hvor Tønsberg, Oslo og Sarpsborg ifølge privilegier 1538 og 1582 havde deres handelsområde.

ved c
Jorde
Nøtte
1399
nye k
I li
modt
produ
Til s
1396
475
Dom
227
Inq
man
Tøns
dom
Hed
33 e
Slag
men
udsp
te, s
eget
dent
Sa
god
som
deri
rela
og
Lau
m²,
end
kun
Me
bet
ogs
kirl
not
s
om
vi
De
tot
af
l
de
rol
mi
i l
rel
lau
gj
D

n del (31 %) d, og andet i l, Telemark - erede 30 mb

i Tønsberg, keret. Videre og 1582 hav-

ved oprettelsen af Laurentii hospital i 1319-20. Jordegodset var da fordelt på 26 ejendomme i Nøtterøy og Sandeherred sogne i Vestfold. I 1399 havde blot 2 ejendomme forsvundet og 3 nye kommet til (DN IV 139; RB: 194f).

I lighed med domkirkerne og Tunsbergshus modtog og omsatte bykirkerne altså et agrart produktionsoverskud fra et vidtstrakt område. Til sammenligning havde bispestolen i Oslo i 1396 ialt 382 ejendomme, der var vurderet til 475 mb og ydede 166 spande smør i landskyld. Domkapitlet havde 166 ejendomme vurderet til 227 mb og 109 spande (Andersen 1974: 34f).

Ingen af landkirkerne i Vestfold havde så mange gårde og gårdparter som sognekirkerne i Tønsberg. Flest havde Tjølling med 62 ejendomme vurderet til 54 mb. Fylkeskirkerne Hedrum og Sem havde kun henholdsvis 43 og 33 ejendomme. Mange havde færre helt ned til Sagens 11 ejendomme vurderet til 5,7 mb. Og mens kirkerne i Tønsberg havde sit jordegods udsprent i næsten hele Vestfold og længere borte, så havde landkirkerne langt det meste i sit eget sogn, lidt i nærliggende sogne og kun sjældent noget udenfor fylket (RB: 42ff).

Sammenhænge kan iagttages mellem kirkegodset og arkitekturen. Jordegodsets størrelse som helhed synes ikke at have haft betydning, derimod kan, måske ikke uventet, en smuk korrelation iagttages mellem sognekirkernes fabrica og deres størrelse målt ved det totale areal. St Laurentius havde 29 mb i fabrica og målte 714 m², St Peter henholdsvis 13 mb og 498 m² og endelig St Maria 8 mb og 379 m². Det er også kun i byen, at vi finder de gotiske udvidelser. Men hermed er ikke sagt, at økonomien altid betinger byggeriet. En artikuleret arkitektur kan også have tiltrukket fromme stiftere. Købstadens kirkearkitektur var som nævnt knyttet til en økonomi langt udover bygrænsen.

Sammenfatter vi nu mekanisk oplysningerne om kirkegodset i 1317, 1396, 1399 og 1445, får vi et gods på 930 mb fordelt i 96 sogne (fig. 4). Dette er blot et minimum, da vi ikke kender det totale omfang af St Michaels gods, og da en del af gårdene ikke kan lokaliseres.

Indtægterne fra et så omfattende kirkeligt jordegods har direkte eller indirekte spillet en stor rolle i Tønsbergs samlede økonomi. Især i senmiddelalderen, da kongemagtens tilstedeværelse i byen blev reduceret, må kirken have fået en relativ større betydning, også selv om den reelle landskyld da var nedsat. Landskylden muliggjorde en egen kirkelig handel med udlandet. Den gav eksistensgrundlag ikke blot for byens

mange gejstlige, men også for deres hjælpere i kirkerne, klostrene og præstegårdene. Indtægterne forøgede omsætningen hos købmænd og håndværkere og betød arbejde for løse folk. Ikke mindst har byggeriet og det daglige vedligehold krævet store indsatser.

Stifterne

Biskop Eysteins Jordebog og diplomerne til-lader os ofte at spore kirkegodsets oprindelse. De norske konger Håkon Håkonsson, Magnus Håkonsson Lagabøte og Håkon Magnusson donerede mange ejendomme lige som fehirden Bjarne Audunsson og biskop Helge af Oslo (1304-22). Talrige andre bidrog også, da kirkerne og klostrene var attraktive for gravlægning og sjælemesser. Ved sognekirken St Peter kender vi således mindst 28 personer, som har doneret gods. Blandt disse finder vi bispren, provsten, sognepræster, fehirden, lagmænd, borgmesteren, rådmænd, adel, borgere og storbønder. Jordbogen navngiver adskillige, især kvinder, hvor vi ikke kender deres hjemsted og stand.

Kilderne efterlader indtrykket, at stifterne ved slægt og ejendom både var knyttet til byen og landet. Og at givne i samme person både kunne tilhøre (lav-)adelen og borgerskabet. Vi skimter et netværk af personer og slægter på tværs af Oslofjorden med besiddelser i byen og på landet, aktive i byens styrelse, i kirken, handelen og landbruget (Johnsen 1929: 469ff).

Evind Bonde på Skardeberg i Tjølling gav således i 1352 en gårdpart på Nøtterøy til St Peter til sjælemesser for sig selv, hustru Brynhild i bygården Musen, måske hans søster, og hendes søn (DN II 311). Adelsmanden og borgen Hermund Bergsson testamenterede i 1361 jord i Kvelde i Vestfold til St Peter, men betalte tiende og blev begravet med sin hustru Ingerid i Glemminge i Østfold (DN XI 50; RB: 547). Og sønnen Berg Hermundsson, lagmand i Tønsberg, gav jord på Kråkerøy i Østfold til St Peter (RB: 199).

Endelig kan størrelsen og lokaliseringen af de enkelte skyldparter antyde kirkegodsets oprindelse. Det er blevet hævdet, at kongen gav helgårde eller samlet gods. På Østlandet var en helgård før 1350 vurderet til 1,5-2,0 mb (Sandnes 1981: 98). Når Olavsklosterets ejendomme var vurderet til 1,6 mb i gennemsnit, og klosterets store gårde på 3-6 mb alle var samlet i Vestfold, mange i Tønsbergs nærhed, så indikerer det en større kongelig donation. Omvendt kan St Peters mange små og spredte skyldparter vise, at jord-

godset hovedsaglig var kommet til ved gaver fra lavadelen, bønder og borgere.

Omlandet til middelalderens Tønsberg

Studier i forholdet mellem de norske middelalderbyer og deres omland er få. Historikerne har traditionelt undveget geografiske undersøgelser, mens arkæologerne har været optaget af at bearbejde materialet fra de mange bygravninger. Interessen har især været knyttet til byernes opkomst og indre udvikling, sjældent til deres senere funktioner. Af nationale årsager er den ældre middelalderes »storhedstid» blevet prioriteret. Og Norge har savnet et »Projekt Middelalderbyen», der kunne stimulere til et helhedsperspektiv som i Danmark og Sverige. Enkelte omlandsstudier fra Østlandet bør dog nævnes.

Oslos omland i middelalderen er blevet rekonstrueret med udgangspunkt i borgernes og kirkens jordegods. Omlandet skulle udstrække sig fra Götälven i syd til Gudbrandsdalen i nord, fra Skiensfjorden i vest til Solør i øst. Alene i Vestfold havde Oslos kirkelige institutioner i 1396 ialt 160 ejendomme eller 161 mb. Fra omlandet modtog byen landskyld som tømmer, korn, smør, huder, kvæg og fisk, der netop var handelsvarer og råvarer for håndværkerne. Varetilførslen blev således kontrolleret af byaristokratiet og gejstligheden. Købmændene, der samtidigt kunne være byborgere og landadel, investerede sine gevinster i landejendomme og kunne påvirke produktionen efter sine behov (Fougli 1916; Schia 1989).

Tilsvarende er Skien blevet tolket som en udskibningshavn for Telemarks overskudsproduktion af især hvæssesten, men også klæbersten, tømmer, korn, skind, gevir, råjern og uld (Myrvoll 1986).

Tønsbergs omland varierer i litteraturen med perspektivet og kilderne. Det skulle strække sig ud over Vestfold til Drammensfjorden i nord og Langesund i sydvest. Eller det skulle være mindre end selve fylket - afgrænset naturligt af fjelde i vest og nord samt Oslofjordens vand i øst. Ofte defineres omlandet uden tøven ved nutidens Vestfold. Og forskningen behandler næsten udelukkende, hvorfor middelalderbyen opstod eller blev grundlagt netop ved Tønsberg og ikke i tilknytning til de ældre centre, Borre i nord og Kaupang i syd (Gjessing 1913: 1ff; Johnsen 1929: 11ff, 309ff; Eriksson 1991).

Her skal det imidlertid påvises, at middel-

alderbyen Tønsbergs sociale og økonomiske omland strakte sig langt ud over Vestfold grænser. I nogen lighed med studiet af Oslo og dens omland er udgangspunktet de skriftlige kilders vidnesbyrd om kirkens jordegods. Udstrækningen af jordegodset afspejler kirkens og dermed byaristokratiets sociale og økonomiske kontaktfelt - et område hvor byboerne måske havde sin oprindelse, fik del i landskylden, kunne investere og beherske produktionen.

Omlandets udstrækning kan fastlægges kvantitativt og kartografisk ved at vise, hvor mange af et sogns gårde, som betalte landskyld til kirken i Tønsberg. For hvert sogn kan altså antallet af såkaldte navnegårde, som kirken havde del i, regnes i % af det totale antal middelalderlige navnegårde. Begrebet »navnegård» er etableret i norsk agrar forskning som betegnelse for gårde med egne navne (Sandnes 1981: 88ff). Metoden er heller ikke ny. Den har tidligere været anvendt for på fylkesniveau at vise ærkebispens jordegods ca. 1435 i hele Norge (Hagen m. fl. 1980: 63).

Til rekonstruktionen udnyttes oplysningerne om jordegodset tilhørende sognekirkerne St Laurentius 1396-99, St Peter 1399 og St Maria 1399, klosteret St Olav 1399 og hospitalet St Stefan og St Jørgen 1445 samt Laurentii fattighospital 1399, men ikke gaven til St Michael i 1317. Møjsommeligt er de mange ejendomme blevet identificeret, og antallet af middelalderlige navnegårde i hvert sogn er blevet optalt efter oversigten over norske gårdnavne (Rygh 1897-1936). Som middelalderlige gårde er ved denne optælling medtaget gårde omtalt i de skriftlige kilder senest 1577.

Forbeholdene må nødvendigvis blive talrige. Vi kender ikke jordegodset for alle Tønsbergs kirkelige institutioner. Kirkegodset kan være forandret mellem 1396 og 1445. En del ejendomme kan ikke stedfæstes, og andre kan være fejlplacerede. De middelalderlige navnegårde kan have været flere end dokumenteret i de skriftlige kilder til 1577. Det er vanskeligt at vurdere agrarkrisens konsekvenser for kirkegodsets faktiske størrelse. Sognegrænserne kan være ændrede. Undersøgelsen må se bort fra Bohuslän, da gårdnavnene her ikke er publicerede som i Norge. Af praktiske grunde udelades også 12 spredte sogne udenfor kortets rektangel. Tilbage bliver jordegodset i 67 sogne (fig. 5), hvor den relative tendens næppe kan ændres afgørende.

Tønsbergs omland kan ifølge jordegodset beskrives som et vidtstrakt område, hvor byens

Fig. 5. 1
navnegård
landskyl

indflyde
afstande
indflyde
kirkens
Omland
og Sarp
Omla
også go

og økonomiske er Vestfold grænset af Oslo og dens skriftlige kilders røds. Udstrækningens og dermed økonomiske kontakt måske havde sin en, kunne investe-

i fastlægges kvan- vise, hvor mange landskyld til kir- kan altså antallet kirken havde del i, al middelalderlige gårde» er etableret i tegning for gårde 31: 88ff). Metoden er tidligere været vise ærkebispens ørge (Hagen m. fl.

ttes oplysningerne sognekirkerne St 1399 og St Maria 9 og hospitalet St nt Laurentii fattig- en til St Michael i nange ejendomme let af middelalder- n er blevet optalt gårdnavne (Rygh rlige gårde er ved gårde omtalt i de

igvis blive talrige. for alle Tønsbergs egodset kan være 1445. En del ejen- og andre kan være lertige navnegårde dokumenteret i de et er vanskeligt at enser for kirkegod- gnegrænserne kan en må se bort fra r ikke er publicere- ce grunde udelades r kortets rektangel. 67 sogne (fig. 5), næppe kan ændres

ifølge jordegodset område, hvor byens

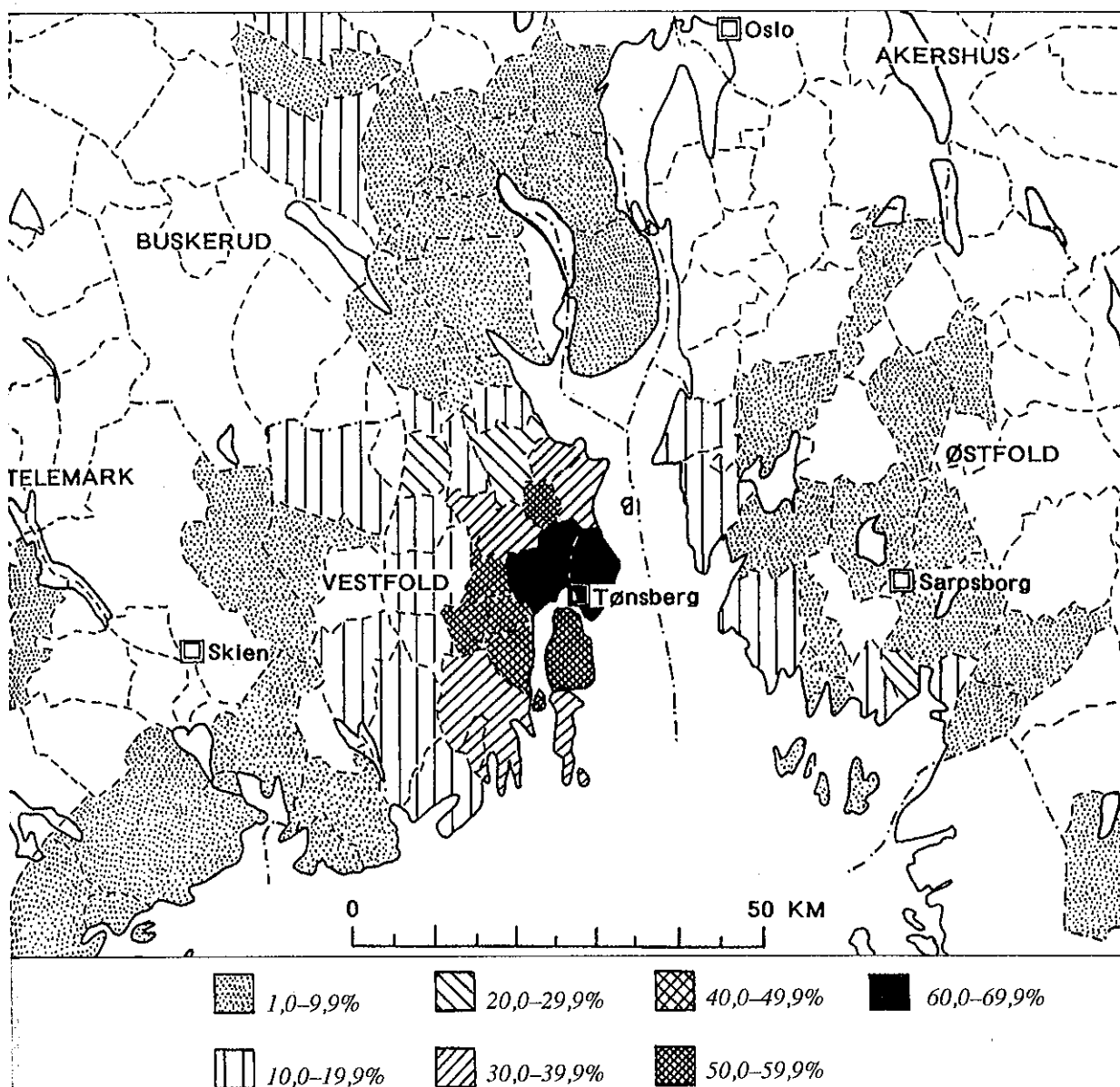

Fig. 5. Tønsbergs nærmeste omland i senmiddelalderen. Kortet viser, den andel af de middelalderlige navnegårde i sognene omkring Oslofjorden, hvorfra Tønsbergs kirker, klostre og hospitaler modtog landskyld 1396-99 og 1445.

indflydelse aftager forbløffende jævnt med afstanden både over land og vand. Byens indflydelse er størst i nabosognene. I Sem havde kirkens således del i 29 af 42 gårde (69 %). Omlandet omfatter Vestfold og indringer Skien og Sarpsborg, men ikke Oslo.

Omlandet, som vi kan rekonstruere, passer også godt med andre samtidige og senere iagt-

tagelser. Vi glimter langvarige sammenhænge mellem jordbesiddelser, forvaltning og handels- opland uden forløbigt at kunne fastlægge årsag og virkning.

Det gamle Vestfold omfattede dele af Tele- mark og Buskerud, hvor vi finder kirkegods. Tønsberg lagdømme omfattede i perioder ikke blot Vestfold, men også Skiensyssell og Borgar-

syssel, altså området hvor vi finder hovedparten af jordegodset. Privilegiebreve 1538 og 1582 viser, at Tønsbergs handelsområde i stærk konkurrence med Oslo og Sarpsborg fulgte en lang kyststrækning fra Sireå i sydvest ved grænsen til Rogaland og til Götaelven i sydøst. Og jordegodset savnes netop nord om Jeløy ved Oslofjordens østside, hvor Oslos eneret til handelen begyndte (Johnsen 1929: 353ff; 1934: 64ff; Thoresen 1970: 44ff).

Udstrækningen af omlandet til byerne ved Oslofjorden antyder et hieraki, hvor Oslo dominerede over Tønsberg, der selv dominerede de øvrige. Tønsbergs kirkegods overgår således klart både i størrelse og udbredelse kirkegodset som tilhører Skien, Sarpsborg og Kungälv. Gimsø kloster ved Skien havde ejendomme i Vestfold, men ingen af de andre bykirker (RB: 25ff, 328ff, 496ff).

Undersøgelsen viser, at Tønsbergs omland i senmiddelalderen, måske også tidligere, har strakt sig langt udenfor Vestfold, endog tværs over Oslofjorden. Hvor vandet idag skiller, har det i middelalderen forbundet Tønsberg med Østfold og Bohuslän. Hierakiet mellem byerne, viser at Tønsberg ikke kan studeres isoleret. Det er sandsynligt, at Tønsbergs opkomst og udvikling bør vurderes i forhold til et større område end Vestfold. Og i stedet for principielt at diskutere forholdet mellem byen og dens omgivelser, som afhænger af spørgsmålene, kilderne og perspektivet, har vi forsøgt at fylde begrebet «omland» med et konkret indhold.

Mulighederne for at fortsætte, hvor denne undersøgelse slutter, er talrige. De øvrige byer kan undersøges med samme metoder for at kortlægge hierakiet af overlappende omlande. Forholdet mellem aristokratiet, jordegodset, forvaltningen, håndværket og handelen kan studeres. Byernes indre udvikling kendt fra arkæologiske udgravninger kan vurderes i forhold til omlandets resurser. Kirkegodset kan studeres mere detaljeret for at opspore stifterne. Eller man kan flytte perspektivet fra abstrakte enheder som byen, kirken og omlandet til slægten og individet. Da var St Peter i Tønsberg måske blot én kirke blandt flere, som skulle betænkes med gaver. Amund Borgarsson og Margrete Brynjulfsdatter i Andebu, og hendes forældre, gav således i 1317/18 gaver ikke blot til St Peter, men også til St Laurentius og St Maria i Tønsberg, til St Halvard i Oslo samt kirkerne i Kjos i Romerike og Haug i Buskerud (DN XI 9). Her skimter vi helt andre sammenhænge.

Udmattede kan vi nu bestige Slotsfjeldet. Her

ser vi hele Tønsberg og dele af dens store omland. Den engang smukke St Michaels kirke er næsten borte. Og vi kender ikke netop de ejendomme, som underholdt kannikerne i 1191. Men vi forstår, at kirkegodset havde en langt videre betydning i samtiden, som vi idag kan udnytte.

Henvisninger

- Andersen, Per Sveas 1974: Oslo i middelalderen inntil 1319. *Oslo bispedømme 900 år*. red. Fridtjov Birkeli m. fl. Oslo.
- Biskop Eysteins Jordebog (*Den røde Bog*). *Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400*. udg. H. J. Huitfeldt. Christiania 1873-80. (forkortes RB)
- Bjørkvik, Halvard 1970: Dei kongelege kapella. Framvokster og økonomisk grunnlag. *Bergens historiske forening, Skrifter Nr 69/70*. Bergen.
- Brendalsmo, A Jan 1989: *Peterskirken, dens kirkegård og det eldste Tønsberg*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg 2. Tønsberg.
- Diplomatarium Norvegicum I-XXII*. udg. Chr. C. A. Lange m. fl. Christiania/Oslo 1849-1990. (forkortes DN)
- Eriksson, Anna-Lena 1983: Fransiskanerklosteret i Tønsberg - et aktualisert middelalderanlegg. *Vestfoldminne 1983*. Tønsberg.
- Eriksson, Jan E. G. & Thoresen, Per 1976: *Middelalderbyen*. Gamle Tønsberg hf 5. Tønsberg.
- Eriksson, Jan E. G. 1986: *Tønsberg. Tre norske middelalderbyer i 1970-årene. Fornminnevern og utgravningsresultater, Hamar-Oslo-Tønsberg*. red Øivind Lunde. Riksantikvarens rapporter 12. Øvre Erikk.
- Eriksson, Jan E. G. 1991: Tønsberg i tid og rom - spor aventrumsfunksjoner. *Gummeria 64*. Trondheim.
- Fischer, Gerhard 1951: *Norske kongeborger I*. Oslo.
- Fougli, K. 1916: Jordegodsciene i Oslo i middelalderen. *St. Hallvard 1916*, 2. Bind. Kristiania.
- Gjessing, Helge 1913: *Tønsbergs historie i middelalderen til 1536*. Kristiania.
- Hagen, Rolf M. m. fl. 1980: *Norsk Historisk Atlas*. Oslo.
- Hamre, Lars 1959: Eysteins jordebok. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid 4*. Malmö.
- Johnsen, Oscar Albert 1905: *Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde. En historisk-topografisk-statistisk studie*. Kristiania.
- Johnsen, Oscar Albert 1929-54: *Tønsbergs historie I-III*. Oslo.
- Lange, Bernt C. 1968: Lavranskirken i Tønsberg i nytt lys. *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Årbok 1966/67*. Oslo.
- Lunde, Øivind 1971: Premonstratenserkløsteret i Tønsberg. *St. Olavs kirke - Nordens største rundkirke. Vestfoldminne 1971*. Tønsberg.

Myrvoll, :
ser, pro
middel
Nordman.
søkelse
Tønsbe
fra Tø
Rygh, Ol
Kristia
Sandnes,
i Norg
er. Bo
ske his
Schia, Er
i mid
utgrav
samlin
Steinnes,
Noreg
tur XX

te af dens store
st Michaels kirke
er ikke netop de
annikerne i 1191.
t havde en langt
som vi idag kan

lo i middelalderen
100 år. red. Fridtjov

de Bog). Fortegnel-
Oslo Bispedømme
luitfeldt. Christiania

kongelege kapella.
grunnlag. Bergens
69/70. Bergen.
skirken, dens kirke-
arkeologiske rappor-

II. udg. Chr. C. A.
1849-1990. (forkor-

nsiskanerklosteret i
laldaleranlegg. Vest-

Per 1976: Middelal-
Tønsberg.
erg. Tre norske mid-
Fornminnevern og
-Oslo-Tønsberg. red
s rapporter 12. Øvre

berg i tid og rom -
Gunneria 64. Trond-

mgeborger I. Oslo.
i Oslo i middelalder-
Kristiania.
s historie i middelal-

orsk Historisk Atlas.

ebok. Kulturhistorisk
lder fra vikingtid til

huslens eiendomsfor-
oskilde. En historisk-
ristiania.
Tønsbergs historie I-

skirken i Tønsberg i
Fortidsminnesmerk-
Oslo.
stratenserklosteret i
Vordens største rund-
nsberg.

Myrvoll, Siri 1986: Skien og Telemark - naturressur-
ser, produkter og kontakter i sen vikingtid og tidlig
middelalder. *Viking XLIX*, 1985/86. Oslo.

Nordman, Ann-Marie 1989: *De arkeologiske under-
søkelsene i Storgaten 18 og Conradis gate 517,
Tønsberg 1987 og 1988*. Arkeologiske rapporter
fra Tønsberg 1. Tønsberg.

Rygh, Oluf 1897-1936: *Norske Gaardnavne I-XIX*.
Kristiania/Oslo.

Sandnes, Jørn 1981 (1968): Garder, bruk og folketall
i Norge i høymiddelalderen. *Nye middelalderstudi-
er. Bosetning og økonomi*. red. Jørn Sandnes. Nor-
ske historikere i utvalg V. Oslo/Bergen/Tromsø.

Schia, Erik 1989: Varetilførsel fra landsbygda til Oslo
i middelalder. Med bakgrunn i arkeologiske
utgravninger i Gamlebyen. *Universitetets Oldsak-
samling Arbok* 1986-88. Oslo.

Steinnes, Asgaut 1936: Mål, vekt og verderekning i
Noreg i millomalderen og ei tid etter. *Nordisk Kul-
tur XXX*. Stockholm/Oslo/København.

Thoresen, Per 1970: *Om den verdslige lokal-adminis-
trasjon i «Vestfold» (byen Tunsbergs oppland) på
1300-tallet*. Oslo. (hovedfagsoppgave i historie)

Thoresen, Per 1972: Litt om Tønsberg, St. Peters kir-
ke og økonomiske forhold i middelalderen. *Vest-
foldbankens årsberetning* 1972. Tønsberg.

Wienberg, Jes 1991: *De kirkelige institutioner i mid-
delalderens Tønsberg*. Arkeologiske rapporter fra
Tønsberg 6. Tønsberg. (hovedfagsspeciale i mid-
delalderarkæologi 1983.

En takk til Jan Brendalsmo, Jan E. G. Eriksson og
Henrik Klackenberget for synspunkter, til Anders
Jonasson, der har hjulpet mig med et sognekort over
Bohuslän, til Jan Lindh for hjelp med udskrifter og til
Isis M. Rasmussen for sproggranskning.

Denne artikel er også trykt på engelsk i «Regions
and Reflections, In honour of Märta Stömberg, Acta
Archaeologica Lundensia, Series altera in 8° No 20,
Stockholm 1991.